

O'ZBEK XALQINING ETIK SHAKKLANISHI HAQIDA

Djalilova Gulbahor Mamirovna

Andijon Davlat tibbiyot instituti akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada xalqimizning kelib chiqishi shu qatorda rivojlanishi dunyo bo'ylab o'z o'rnini topganligi, o'zining madaniy meroslariga ega bo'lishi haqida va tariximizni kelajak avlodlarga yetazish.

Kalit so'zlar: Xalq, milliy madaniyati, tarixi, ta'lim, rivojlanish, O'zbekiston, ilmiy, dehqonchilik

Abstract: In this article, the origin and development of our nation has found its place around the world, it has its own cultural heritage, and it is about passing on our history to future generations.

Key words: People, national culture, history, education, development, Uzbekistan, science, farming

Har bir xalqning o'z kelib chiqish va rivojlanish tarixi bor. O'zbek xalqining ham uzoq va voqeliklarga boy tarixi mavjud bo'lib, u xalq bo'lib shakllangunga qadar uzoq va murakkab etnik jarayonlarni boshidan kechirdi. Umuman olganda, hozirgi kunda xalqlarning kelib chiqishi-etnogeneziga e'tibor ayniqsa kuchayganki, bu holat millatlar ichida o'z-o'zini anglash jarayonining o'sganligi, o'z tarixi, o'tmishiga qiziqishning oshganligi, yangi mustaqil davlatlar paydo bo'lishi bilan o'z ifodasini topadi.

Mustaqillik sharofati ila o'tmishimiz, tariximizga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Tariximizni, boy o'tmishimizni ilmiy, xolisona tarzda bayon qilish zamon talabiga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risidagi» 1998 yil 27 iyul qarorida va Prezidentimizning tarixiy o'tmishimizni o'rganish muammolariga bag'ishlangan «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida hamda so'nggi paytlardagi ko'pgina chiqishlarida o'zbek xalqining tarixini ilmiy, haqqoniy tarzda bayon qilish, tarixiy tadqiqotlarga keng ko'lamda yo'l ochib berish, madaniy merosimizni asrab-avaylash, milliy mafkura g'oyalarini rivojlantirib targ'ib etish va boshqa ko'plab muammolarni hal etish masalalari ko'rib chiqildi.

«Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir. Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga tortish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi». Darhaqiqat, jamiyat taraqqiyotida tarixning o'rnini va roli nihoyatda katta bo'lib, bu jarayonning hozirgi kunda davlatimiz ma'naviy hayotida tutgan o'rnini beqiyosdir.

O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi hozirgi kunda tariximizda kam yoritilgan va ilmiy asosda tamomila yangitdan ko'rib chiqishga mansub bo'lgan masalalardan biridir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, «biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixni tag-tomirigacha nazar tashlaymiz». Darhaqiqat, uch ming yillikdan ziyod davlatchilik tarixiga ega bo'lgan xalqimizning ildizlari asrlar qo'liga borib taqaladi.

Ma'lumki, «O'zbekiston qadimgi tarixining juda katta davri yozma manbalarsiz, arxeologiya va antropologiyaga oid manbalarga tayangan holda o'rganiladi. Qadimgi Sharq yozma manbalaridan (Hind, Ossuriya va Eron) ma'lumki, mil. avv. II ming yillikning o'rtalari va oxirlari (bronza davri)-O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston va Eron tarixi-hind-eron qabilalari yoyilishi bilan bog'liq bo'lgan. Hind-eron qabilalari dastlab juda keng hududlarda — Volga, Ural va Janubiy Sibir oralig'idagi erlarda yashaganlar».

Tadqiqotchi T.Xodjayov fikriga ko'ra, bronza davriga kelib, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yi, boshi cho'zinchoq, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va cho'l hududlarida esa, janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lmagan qabilalar yashagan. Fanda janubiy qiyofali odamlar O'rta Er dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular Old Osiyo, Mesopotamiya, Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozog'iston, O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida Ural, Volga bo'yi yerlarigacha tarqalgan.

A.Sagdullaev tadqiqotlariga ko'ra, bronza davriga kelib, O'rta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odamlar vakillarining qo'shilish jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrga kelib, o'lkamizda yashab o'tgan bronza davri qabilalari O'rta Osiyoning qadimgi xalqlariga asos solganlar. Tadqiqotlar natijalariga qaraganda mil. avv. II ming yillikning oxiri - I ming yillikning boshlari O'rta Osiyo hududlarida murakkab etnik-madaniy jarayonlar bo'lib o'tadi. Xususan, janubiy hududlardagi hosildor vohalar o'troq dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirila boshlangan bo'lsa, shimoliy viloyatlarda ko'chmanchi chorvador qabilalar tarqala boshlaydi. Ko'chmanchi chorvadorlar va o'troq aholining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar avj oldi.

Etnogenez jarayoni turli xalqlarning ajdodlari tarixidan boshlanadi. O'zbek xalqi ajdodlarining tarixi juda katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lida ajdodlarimiz murakkab etnogenez jarayonlarini boshdan kechirganlar. Bu jarayonlar antropologik qiyofalar va boshqa qabilalarning aralashib ketishi, madaniy an'analarning qo'shilib yangi asosda rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

O'zbekiston O'rta Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududda joylashgan. Diyorimiz shu bois arxeologik va me'morchilik yodgorligiga boy. Farg'ona vodiysining Selung'ur g'oridan topilgan qadimgi tosh davriga oid topilmalar va Teshiktoshdan topilgan o'rta paleolit davriga oid odamzod qoldiqlari, bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo bilan bir qatorda insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kirganligi hozirgi kunda uzil-kesil isbotlandi. SHuningdek, mezolit davriga (o'rta tosh davri) oid Machay g'oridan topilgan yodgorliklar, neolit (yangi tosh) davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o'zida jam qilgan Kaltaminor, janubdagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo'lgan Joytun, Hisor tog' madaniyati, bronza davriga oid bo'lgan xilma-xil Zamonbobo, Sopollitepa, Sarazm, Dalvarzintepa, Chust madaniyatlari o'lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo'jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbotlaydi.

O'lkamiz qadimgi aholisi tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma'lum. Ilk bora O'rta Osiyo aholisi xususidagi ma'lumotlar Sharq va antik davr yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilarining ma'lumotlariga qaraganda, Evrosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy «skiflar» nomi bilan ataladi. Yunon tarixchisi Gerodot, «bu xalqlar qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi», deb yuqori baho bergan edi. Pliniy O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida o'z asarida eslab o'tadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq gap boradi. Ahmoniy mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga bo'lib ko'rsatiladi (xaumavarka, tigraxauda, tiay-tara-darayya). Massagetlar xususida ham turlicha fikrlar mavjud bo'lib, ular ko'chmanchi chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi.

Ilk temir davridan boshlab (mil. avv. IX-VII asrlar) qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari joylashgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular So'g'diyonadagi-so'g'diylar, qadimgi Xorazmdagi-xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi-baqtriylar, qadimgi Chochdagi-chochliklar, Farg'onadagi-parkanaliklar shular jumlasidandir. Bu tarixiy nomlarning ko'plarini biz ilk yozma manbalarda, xususan zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da, Ahmoniy hukmdorlarning mixxat asarlarida uchratamiz.

Shuningdek, Qozog'iston hududlarida yashagan chorvador qabilalar bronza davridayoq («Andronovo madaniyati») turkiy tilda so'zlashganlar degan asosli fikrlar ham mavjuddir. 1969 yili Olmaota yaqinidagi Issiqqo'rg'on makonidan topilgan yozuv-mil. avv. IV-III asrlarga oid bo'lib, hozirgi kunda ilk turkiy tili yozuvi degan fikrlar ham bor. Bundan xulosa chiqaradigan bo'lsak, demakki, mil. avv. IV-III asrlardayoq O'rta Osiyoning shimoliy-sharqida turkiy tili aholi-qabilalar mavjud bo'lib, ularning xorazm, so'g'd, baqtriya kabi yozuvlari o'sha joy aholisi ichida ishlatilgan. Ettisuvdagi saklarning bir qismi ham turkiy tilda so'zlashgan.

Tadqiqotchilar fikrlariga tayanib shuni aytish mumkinki, O'rta Osiyoda qadimdanoq 2 xil: turkiy va sharqiy eroniy tilda so'zlashuvchi aholi mavjud bo'lgan. O'zbek xalqining qadimgi aholisini xuddi shu ikki bo'lak tashkil etgan. Mil. avv. II-I asrlarda va eramizning boshlarida esa, uzoq davom etgan etnik jarayon natijasida hozirgi zamon o'zbek xalqiga xos bo'lgan «ikki daryo oralig'i tipi» (Amudaryo, Sirdaryo) dagi irq kishilari O'rta Osiyoning katta hududlarida yashardilar.

Milodning IV asrlariga kelib bu tip kishilari hozirgi O'zbekiston hududining katta qismida uchray boshladilar. Eron ahmoniylarining O'rta Osiyoni bosib olishlari, so'ngra makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari mahalliy aholi etnogeneziga sezilarli ta'sir etmadi. Mil. avv. I asr va eramizning IV asriga qadar O'rta Osiyoga ko'chmanchi yuechjilar, xioniylar, eftalit qabilalarining kirib kelishi davri bo'ldi. Xuddi shu davr yangi er egaligi munosabatlarining ham shakllanish davri bo'ldi. Yuqoridagi qabilalar turkiy tildagi qabilalar bo'lib, ularning kirib kelishi turkiylashuv jarayonini yanada kuchaytirdi.

VI-VIII asrlardagi etnik-madaniy jarayonlar xususida

Eramizning 551 yilida Oltoyda yangi davlat – Turk xoqonligi yuzaga keldi. Turk xoqonligi hukmdori Muqanxoqon (554-576 yy.) va uning amakisi Istami Yabg`ularning O`rta Osiyoga yurishlari VI asrning 50-yillari oxiri va 60-yillarida ayniqsa kuchaydi. 568 yili O`rta Osiyo batamom ular qo`liga o`tdi. Ular avval ko`proq o`zlashtirilmagan erlarga, so`ngra asta-sekin mahalliy aholi yashaydigan qishloqlarga yaqinlashib, erli xalq madaniy-xo`jalik yutug`lari ta`sirida yarim o`troq va ko`p hollarda o`troq turmush kechirishga, ular bilan iqtisodiy va madaniy aloqani kuchaytirishga muyassar bo`ldilar. Natijada Xorazm, Farg`ona, So`g`dning katta qismida yashovchi turkiy qabilalar ular bilan aralashib ketdi.

VI asrning 60-70 yillarida xoqonlik qabilalari Buxoro vohasi va hatto Shimoliy Afg`oniston hududlariga ham borib o`rnasha boshladilar. Buning natijasida mahalliy aholi bilan o`zaro yaqinlashuv va qon-qarindoshchilik aloqalarining rivojlanishi jarayoni sodir bo`la boshladi. 603 yilga kelib Turk xoqonligi uzil-kesil 2 qismga: SHarqiy va G`arbiy qismlarga bo`linib ketadi. O`rta Osiyodagi bir nechta kichik yarim mustaqil davlatlar G`arbiy Turk xoqonligi tarkibida edi.

Yangi er egaligi munosabatlari rivojlanayotgan G`arb xoqonligining ijtimoiy tarkibi ham, siyosiy boshqaruvi ham ancha-muncha murakkab edi. Yarim asrlik hukmronlik jarayonida turklarning bir qismi o`troqlashadi, qolganlari erli chorvadorlar bilan aralashib ketadi. O`troq hayotning an`anaviy-ma`muriy udumlari ta`sirida boshqaruv tarkiblari asta-sekin o`zgarib, xoqonlik qabilalarining ijtimoiy-siyosiy mavqei mustahkamlanib boradi. Turklar etnik-siyosiy hayotda faollashib, O`rta Osiyo jamiyatining barcha jabhalarida teng qatnasha boshlaydilar. Xoqon Sheguy vafotidan keyin (618 y.) hokimiyatga kelgan To`n Yabg`u (To`n bahodir) davrida G`arbiy xoqonlik yanada kuchayadi.

Bu jarayonni to`xtatish uchun hech bir siyosiy kuch maydonga chiqmadi. Aksincha, mahalliy aslzodalar, ayniqsa, so`g`d zodagonlari turk xoqonlari himoyasida o`z savdo-sotiq ishlarini rivojlantirib, bu ishlardan juda katta daromad olar edilar. Turkiy aholi son jihatdan ko`payib, ularning mahalliy aholi o`rtasidagi etnik qatlami tobora qalinlashib bordi. Ayniqsa, turkiy qatlam VII-VIII asrlarda Shosh va Farg`onada ustun darajaga ega edi. Garchi G`arbiy Turk xoqonligi 659 yilga kelib parchalanib ketsa-da, uning etnik ta`siri o`lkada saqlanib qoldi.

VIII asr boshida arablarning O`rta Osiyoga bostirib kirishi mahalliy aholi etnogeneziga deyarli ta`sir ko`rsatmadi. Arablar ulardan siyosiy hukmronlikni tortib olib, turkiy xalqlarning O`rta Osiyoga kirib kelish jarayoniga chek qo`ya boshladilar. Xoqonlik qabilalarining mahalliy aholi bilan aralashib ketishi, ularning tobora o`troq hayot tarziga o`tishi holati yuz berdi. Turkiy til tobora keng tarqala boshladi. Arablar turkiy xalqlar ta`sirini sindirish maqsadida Movarounnahrni eronliklarga yaqinlashtirish siyosatini tutdilar. SHu maqsadda O`rta Osiyoga VIII-IX asrlarda arabiy va eroniy oilalarni ko`chirib keltirib joylashtirish siyosatini yurgizdilar. Bu davrga kelib turklar o`z ta`sirlarida Ettisuvni saqlab qoldilar xolos.

O`zbek xalqi etnogenezining keyingi davrlari. «O`zbek» atamasi xususida

O`zbek xalqi shakllanishining keyingi, yana bir muhim davri IX-XII asrlar hisoblanadi. X asrning oxirlarida turkiy etnik qatlamning Movarounnahrning barcha

hududlarida ustunligini ta'minlovchi tarixiy voqealar sodir bo'ldi. Arg'u, tuxsi, qarluq, chig'il va yag'mo qabilalari ittifoqidagi qoraxoniylar davlati yuzaga kelib, bu davlat 999 yili Movarounnahrni o'z ilkiga kiritdi. Qoraxoniylar davlatida qarluq-chig'il turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Koshg'ariy «eng ochiq va ravon til» deb atagan. Turkiy tilda IX-XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo'lib, Ahmad Yugnakiyning (775-869) «Hibatul-haqoyiq» (Haqiqatlar tuhfası) dostoni, YUsof Xos Hojibning (XI asr, «Qutadg'u bilik» (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, Mahmud Qoshg'ariyning mashhur «Devonu lug'atut-turk» asari, Ahmad Yassaviyning (1041-1167) «Hikmatlar»i hamda «O'g'uznoma», «Alpomish», «Go'ro'g'li» kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilida so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab o'zini «tozik», ya'ni «tojik» deb yurita boshlaydi. Somoniylar va Qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan -1213 yilgacha) dan tashqari hukmronlik qilgan keyingi sulolalar: G'aznaviylar (997-1187), Saljo'qiylar (1040-1157), Xorazmshoh-anushteginiylar (1097-1231) ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeiga ega bo'lganlar. Mo'g'ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsa-da, tadqiqotchilar fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

Movarounnahr va Xorazmdan shimolda joylashgan viloyatlarni, musulmon mualliflari Dashti Qipchoq-Qipchoq cho'li deb atashgan. Qadimdan bu erlarda asosan turkiy xalqlar va turklashgan mo'g'ullar istiqomat qilar edilar. Chingizxon bosqinidan so'ng bu erlar katta o'qil Jo'chining ilkiga tushgan edi. Keyinchalik bu hudud ikki qismga bo'linib ketdi. Jo'chining o'g'li bo'lmish Shaybonning avlodidan bo'lgan Sulton Muhammad 13 yoshida (1312-1341) Oq O'rdaga hukmdor bo'ladi. Sulton Muhammadga O'zbekxon deb taxallus berilgan.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda o'lkamiz hududlarida eng qadimgi davrlarda yashagan o'troq mahalliy aholi – so'g'diylar, xorazimiylar, baqtriylar, saklar, massagetlar, hozirgi o'zbek xalqining asosini tashkil etadi. Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko'p hollarda o'zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Movarounnahr yerlariga kelib, bu yerda yashayotgan o'troq aholi bilan uyg'unlashib ketgan va aholi o'z nomini o'zbek deb atagan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom «o'zbek», «o'zbeklar» sifatida tilga olinadi. Ammo, shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va an'analariga sezilarli darajada ta'sir etmadilar, aksincha uning orasiga singib ketib yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar.

Tadqiqotchi Abduqahhor Ibrohimovning yozishicha, o'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryosi bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarigacha bo'lgan hududlarda shakllangan, bu makon

o`tmishda turli nomlar bilan, chunonchi Qipchoq dashti, Oltin O`rda, o`zbek viloyati, o`zbek mamlakatlari, o`zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini juqrofiy o`rin jihatidan shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash xam mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, o`zbek xalqining etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O`zbek xalqining asosini hozirgi O`zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so`g`diylar, qanqlar, baqtriylar, xorazmiylar, dovonliklar, saklar va massagetlar tashkil etadi. Turli davrlarda bu hududlarga kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o`tishi bilan mahalliy aholiga o`z ta`sirini qisman o`tkazgan. O`zbek xalqi shakllanish jarayonining barcha bosqichlarida mahalliy aholi chetdan kelgan (kelgindi) aholiga nisbatan ustun bo`lgan.

Bu fikrimizni isbotlovchi dalillardan biri, keyingi uch-ikki ming yil davomida O`rta Osiyoda, jumladan, O`zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o`zgardi. Xususan, sharqiy eroniy tillar o`rniga g`arbiy eroniy tillari (fors tili) va eramizning boshlaridan boshlab turkiy tillar keng tarqala boshladi. Ammo mahalliy xalqning «qoni», ya`ni genetikasi aytarli o`zgarmadi va qadimiy xalqlarga xos ko`pgina antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda.

O`zbek xalqi kelib chiqishining asosini eng qadimgi davrlardan boshlab o`lkamiz hududlarida yashab kelgan xalqlar va elatlar tashkil etgan. Ikki ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo`shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o`zbek xalqining shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. *Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q*. Toshkent, «O`zbekiston», 1998.
2. Abulg`oziy. *Shajarai turk*. Toshkent, «Cho`lpon», 1992.
3. Zaki Validiy. *O`zbek urug`lari*. Toshkent, 1992.
4. Ibrohimov A. *Biz kim o`zbeklar.*, Toshkent «Sharq», 1999.
5. Jabborov I. *O`zbek xalqining etnografiyasi*. Toshkent, «O`zbekiston», 1994.
6. SHaniyazov K. *Uzbeki-karluki (istoriko-etnograficheskiy ocherk)*. Tashkent. «Nauka», 1964.
7. Shoniyozov K.Sh. *O`zbek xalqining etnogeneziga oid ba`zi nazariy masalalar*. O`zbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
8. Hasan Ato Abushiy. *Turkiy qavmlar tarixi*. Toshkent, «Cho`lpon», 1994.
9. Usmon Turon. *Turkiy xalqlar mafkurasi*. Toshkent, «Cho`lpon», 1995.